

УДК 159.9

## ЗІСТАВЛЕННЯ ПОНЯТЬ АГРЕСІЇ ТА НАСИЛЬСТВА У ПСИХОЛОГІЇ

Печенік Г.С.

### I. Вступ

Агресію як психологічний феномен досліджують багато наук: філософія, антропологія, соціологія, політологія, психіатрія, психологія та ін., тобто фактично всі науки, у фокусі яких – людина. У результаті аналізу наукової літератури, в якій розглядаються поняття "наси́льство" та "агресія", нами було зроблено висновок про те, що вони сприймаються аналогічно. Дійсне значення понять "агресія" і "наси́льство" часто можна встановити тільки на рівні контексту. У працях одного і того самого автора поняття "агресія" нерідко вживається в різних значеннях, так само і в гуманітарних науках, кожна з яких привносить своє розуміння цього феномену. Приблизно аналогічна картина спостерігається у сфері повсякденного, масового вживання цих понять, де вони найчастіше асоціюються з діями, що порушують фізичну або психічну цілісність іншої людини, завдають їй матеріальної шкоди, перешкоджають здійсненню нею своїх намірів. Незважаючи на наявність певних моментів додатковості і конвенціональності, доцільно і необхідно визначити детермінізм цих понять та їх відмінностей у вживанні і сприйнятті в науковому середовищі.

### II. Постановка завдання

Мета статті – розмежувати вживання та сприйняття понять "наси́льство" й "агресія" для подальшого аналізу явища насильства у сім'ї.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання:

- проаналізувати, як вживаються в сучасній психології поняття "наси́льство" та "агресія";
- відокремити поняття "наси́льство" від "агресії", знайти їх спільні та відмінні ознаки.

### III. Результати

Поняття "агресія" у психології розроблено ширше, ніж поняття "наси́льство". Розглянемо деякі з основних визначень.

Традиційно психологічне дослідження агресії починають з однієї із перших книг у цій галузі – К. Лоренца "Агресія (так зване "зло")", у якій він визначає "агресію" як інстинкт боротьби, спрямований проти побратимів, у тварин і людей [4]. Зростання складності організму обумовлено необхідністю виживання, яке є своєрідним актом творення, що супроводжується руйнівним впливом із зовні. Руйнування ж вимагає прояву агресивності: чим вищий рівень ін-

телекту, тим більша агресивність. Таке синергетичне пояснення агресивності.

Російський антрополог Ф.І. Мінюшев зазначає, що загальним недоліком усіх екологічних пояснень агресії та насильства є спрощене бачення відповідної проблеми. Правда, є дослідники, які говорять, що інтелект є інструментом економії агресії. Вважаємо, що саме інтелектуальна сила людини має моральні рамки свого агресивного прояву [5].

Е. Фромм у книзі "Анатомія людської деструктивності" критикує визначення К. Лоренца (будь-яку людську агресивність розглядати як біологічно зумовлену). Психоаналітичний напрям підкреслює роль індивідуальних чинників і особливостей, які формують відмінності у проявах агресії в одних і тих самих умовах. Але, на думку автора, в тому-то й річ, що людина відрізняється від тварин саме тим, що вона убивця. Пояснення жорстокості і деструктивності людини, як вважає Е. Фромм, потрібно шукати не в успадкованому від тварини руйнівному інстинкті, а в тих факторах, які відрізняють людину від її предків тварин. Він визначає поняття "агресія" щодо поведінки, пов'язаної із самообороною, з реакцією на загрозу, і в кінцевому результаті приходиться до поняття доброякісної агресії. А специфічно людську пристрасть до абсолютного панування над іншою живою істотою і бажання руйнувати (злаякісну агресію) Е. Фромм виділяє в окрему групу і називає словами "деструктивність" і "жорстокість" [7].

У своєму філогенезі людина не була хижаком, пише Е. Фромм, оскільки своєю агресивністю вона помітно відрізняється від них. І відмінність полягає в тому, що тільки у неї зустрічається особлива агресивність – схильність до вбивства як самоцілі, бажання мучити без будь-якої "причини", не заради збереження свого життя, а заради задоволення. Ця обставина – зсув мотиву на мету – стає визначальною у сучасному суспільстві, при цьому вбивство визначається як насильство. У цьому випадку агресія (за Е. Фроммом) стає передумовою насильства. За логікою такої схеми, людина агресивна за своєю природою, причому більш агресивна, ніж інші види. Приборкання агресивності в суспільстві (перш за все, щодо своїх родичів) відбувається за допомогою культури, позасоматичного успадкування традицій – її цінностей, норм, правил поведінки, правових обмежень агресивності в мі-

жособистісних і соціальних відносинах. Це самообмеження людства.

Е. Фромм розрізняє агресію біологічно адаптивну, що сприяє підтриманню життя, доброякісну, та біологічно не адаптивну, злаякісну, не пов'язану зі збереженням життя. Біологічно адаптивна агресія – це реакція на загрозу вітальним інтересам індивіда; вона закладена в філогенезі і властива як тваринам, так і людям. Вона носить вибуховий характер і виникає спонтанно як реакція на загрозу, а наслідок її – усунення або самої загрози, або її причини. Біологічно не адаптивна агресія – це злаякісна агресивність, тобто деструктивність і жорстокість. Вона зовсім не є захистом від нападу або загрози; вона закладена в філогенезі і є специфічно людським феноменом; вона спричинює біологічну шкоду й соціальне руйнування. Головні її прояви – жорстоке катування чи вбивство – не мають жодної іншої мети, крім отримання задоволення, причому вони шкідливі і для жертви, і для агресора. В основі цього виду агресії лежить певний людський потенціал, пов'язаний з умовами власне існування людини. Дію, у результаті якої може бути завдано шкоди, але якій не передували злі наміри, Е. Фромм відносить до псевдоагресії. Агресивність, пов'язана зі структурою особистості, притаманна їй (особистості) завжди і виявляється у всіх формах її життєдіяльності (садизм, мазохізм) [7].

Таким чином, визначення агресії Е. Фроммом, а саме: біологічно не адаптивна агресія, біологічно адаптивна агресивність і псевдоагресія – все це види насильства, які розрізняються за причинами (філогенез, онтогенез), мотивами, цілями, оскільки результат дії – це нанесення шкоди (фізичної, психологічної). Насильство завжди спрямовано на певний об'єкт, Е. Фромм розглядає агресію суб'єктно (тобто з позиції агресора), тому, якщо розглянути ці визначення об'єктно, можна сказати, що вони позначають насильство.

Чеський дослідник V. Student розглядає агресію як "самостійний інстинкт". Особливо цікавим є те, що цим автором вводиться поняття "психопатична агресія", яка варіюється залежно від типу особистості. При цьому потрібно зауважити, що насильство не може бути інстинктивним, на відміну від агресії. Інстинктивна агресія при патологічному порушенні особистості проявляється як насильство щодо оточення. Психопатичне насильство – це порушення структури особистості, що не може виявлятися як інстинктивна поведінка, яка є вродженою (як агресія), а є набутою в результаті соціального навчання [6].

С. Сукіасян, доктор медичних наук, директор Центру психічного здоров'я "Стрес", у своєму теоретичному дослідженні "Агресія: природа людської агресивності" критично аналізує загальновідомі підходи до ви-

вчення агресії, висуває свою гіпотезу про природу людської деструктивності [6].

С. Сукіасян наводить у своїй книзі теорії агресії, які в основному збігаються з теоріями насильства, наведеними нижче. Їх можна поділити на чотири основні категорії, які розглядають агресію як: 1) вроджений потяг або задаток (теорії потягу); 2) потребу, яка активується зовнішніми стимулами (фрустраційні теорії); 3) пізнавальні та емоційні процеси; 4) актуальний прояв соціального [6].

Перша категорія теорій, незважаючи на різноманіття підходів, ґрунтується на тому, що агресивність розглядається як вроджена інстинктивна форма поведінки. Отже, будь-які, навіть найбільш позитивні, зміни в соціальному середовищі не здатні запобігти її прояву, лише послабити. І в цьому, безсумнівно, є частка істини.

Представники другої категорії теорій (агресія як потреба, що активується зовнішніми стимулами, агресія як спонукання), навпаки, вважають за можливе не тільки послаблення, а й повне викорінення агресії, оскільки саму агресію відносять до проявів впливу зовнішнього середовища та його умов (фрустрації, збудження й аверсивних подій).

Третя група теорій, на відміну від попередніх, враховує такі аспекти людського досвіду, як когнітивна та емоційна діяльність. Саме це і є її відмінною рисою. Прихильники цих теорій стверджують про можливість керування агресією, контролю за поведінкою шляхом "простого" навчання людей реально уявляти потенційні небезпеки, адекватно оцінювати загрозові ситуації.

Нарешті, згідно з четвертою групою теорій (теоріями соціального навчання), агресія являє собою набуту в процесі навчання модель соціальної поведінки. Агресивні реакції засвоюються і підтримуються за рахунок безпосередньої участі в умовах вияву агресії, а також шляхом пасивного спостереження агресивних проявів.

С. Сукіасян, говорячи про психоаналітичний підхід до агресії та агресивності, спирається на праці З. Фрейда. У цьому контексті агресія розглядається як реакція на блокування або руйнування лібідінозних імпульсів. З. Фрейд стверджував, що потрібно враховувати "споконвічну ворожість людей один до одного" і що агресія проявляється як "риси людської природи, яка не піддається знищенню" [8]. Відповідно до припущення про перенесення на іншу людину того, що пригнічує Я індивіда, З. Фрейд прийшов до переконання, що війну потрібно розуміти як спробу психологічного самозбереження народу, як вихід назовні деструктивного потягу до самознищення, смерті. Отже, він тлумачить агресію як вихід, "випліскування" потягу до смерті – найважливішого, як вважає більшість антропологів, феномену людського існування,

що може позначитися на всіх життєвих проявах людини як істоти, яка має скінченне життя.

Таким чином, автор говорить, що агресія виявляється як інстинктивна реакція у відповідь на вплив навколишнього середовища, її можна послабити (соціалізувати), але неможливо викоренити зовсім. Без агресії людина перестане бути людиною, зникнуть прояви будь-якої активності (соціальної, міжособистісної). Агресія відіграє важливу роль для виживання людини як виду, якщо вона не перетворюється на насильство, яке знищує і самого гвалтівника, і об'єкт насильства, і людство в цілому.

В одній із перших монографій, що зачіпають проблеми агресії, "Фрустрація і агресія" (1939 р.) під авторством J. Dollard та ін., агресія визначається як "акт, цільовою реакцією якого є нанесення шкоди організму". Це визначення виявилось основоположним для подальших досліджень. Багато авторів розглядають агресію як реакцію ворожості на створену іншим фрустрацію, незалежно від того, наскільки ця фрустрація має ворожі наміри [6].

О.Ф. Кернберг, один із найбільш відомих психоаналітиків сучасності, президент Міжнародної психоаналітичної асоціації, у своїй книзі "Агресія при розладах особистості та перверсіях" переглядає психоаналітичні теорії афектів і ненависті, дає свою класифікацію і характеристику ряду психічних розладів з погляду їх зв'язку з агресією, деструктивністю, ненавистю та ін. [2].

Дотримуючись загальних уявлень щодо афекту, автор приділяє особливу увагу агресії, намагаючись з'ясувати зв'язок між агресією і люттю, між люттю й ненавистю. В основі праці О.Ф. Кернберга лежить переконання, що патологія особистості визначається психічними структурами, які виникають під впливом афективного досвіду взаємодії з об'єктами, що відігравали важливу роль раніше. На думку автора, афекти – це інстинктивні, тобто біологічно задані, структури, що активуються в процесі розвитку психофізіологічних патернів. Саме психічний аспект цих патернів, будучи особливим чином організованим, утворює агресивний і лібідинальний потяг, який описував З. Фройд.

Перетворення афектів у процесі розвитку, їх інтеграція з інтерналізованими об'єктивними відносинами, їх поділ у процесі розвитку на афекти, пов'язані із задоволенням, складові лібідинального ряду й афекти, пов'язані з болем, складові агресивного ряду, – все це вказує на величезну, різноманітність і складність їх когнітивних та афективних елементів. Автор вказує на головну функцію об'єктивних відносин в активації афектів. Таким чином, агресія як афект, на його думку, утворюється в об'єктивних відносинах.

Різноманітність афективних станів, пов'язаних з одним і тим самим об'єктом, забез-

печує економічне обґрунтування тієї обставини, як афекти пов'язуються і перетворюються в мотиваційні ряди, що мають більше значення, стають сексуальними або агресивним потягом. У цілому афекти сексуального збудження та люті можуть розглядатися як центральні афекти, навколо яких відбувається організація лібідо та агресії. Хоча в теорії це і не завжди так, але на практиці ті дослідники об'єктивних відносин, які відкидають теорію потягів, так само, на думку О.Ф. Кернберга, серйозно недооцінюють мотиваційні аспекти агресії.

Автор має на увазі загальну теорію афектів як структурних компонентів потягів, розглядає один певний афект, що займає центральне місце у поведінці людини, – ненависть – ядерний афект при важких психопатологічних станах, а саме розладах особистості, перверсії і функціональних психозах. Ненависть походить від люті, первинного афекту, навколо якого групується агресивний потяг. У разі важкої психопатології ненависть може повністю домінувати як у ставленні до самого себе, так і до оточення. Це складний афект, який є головним компонентом агресивного потягу і перекриває собою інші, які мають загальне поширення, агресивні афекти, такі як заздрість або огида. Таким чином, агресивний потяг формується в міжособистісній (внутрішньо-особистісній) щодо ненависті сфері на основі центрального афекту – люті. Заздрість і відраза є похідними ненависті. З клінічного погляду, основний афективний стан, що характеризує активацію агресії в перенесенні, – це лютя.

Роздратування – слабо виражений агресивний афект, який сигналізує про потенціал реакцій люті і в хронічній формі постає у вигляді дратівливості. Злість – більш інтенсивний афект, ніж роздратування, проте більш диференційований за своїм когнітивним змістом і природою об'єктивних відносин, що ним активуються. Ненависть – це складний агресивний афект. На відміну від гостроти реакцій люті і легкості варіюванням когнітивних аспектів злості та люті, когнітивний аспект ненависті є хронічним і стабільним. Ненависть також вкорінена в характері, що виражається в потужних раціоналізації і відповідних спотвореннях діяльності Его і Супер-Его. Найважливішою метою людини, охопленої ненавистю, є знищення специфічного об'єкта несвідомої фантазії і свідомих його похідних. У глибині душі людина потребує цього об'єкта, однак відчуває необхідність у його руйнуванні. Розуміння цього парадоксу і є головним завданням психоаналітичного дослідження цього афекту.

Крайня форма ненависті вимагає фізичного усунення об'єкта і може виражатися у вбивстві або радикальному знеціненні об'єкта, що нерідко знаходить своє вираження в символічному знищенні всіх об'єктів, тобто

всіх потенційних взаємин зі значущими іншими – як це спостерігається клінічно у людей з антисоціальною структурою особистості. Ця форма ненависті іноді виявляється у самогубстві, коли Я ідентифікується з об'єктом, який ненавидить, і самознищення – єдиний шлях його усунення. Вбивство і самогубство, примусове позбавлення життя – ці дії можна розглядати як насильницькі стосовно іншої (значущої) людини або щодо себе.

Менш складний рівень ненависті проявляється в садистських схильностях і бажаннях. Такий пацієнт, на думку О.Ф. Кернберга, відчуває несвідому або свідому потребу змусити свій об'єкт страждати і відчутти задоволення від цього страждання.

Бажання змусити когось проти його волі, тобто підкорити своїй волі або застосувати силу чи владу – це елементи насильницької поведінки. У цьому випадку спостерігається зсув мотиву на мету, тобто страждання заради страждання або насильство заради насильства – патологічне насильство.

Сильна прихильність до фруструючої матері є головним джерелом перетворення людя в ненависть. Ненависть як зворотний бік страждання – це основний спосіб мстивого тріумфу над об'єктом, репрезентацією власного Я, що наганяє жах, тріумфу, який досягається за допомогою проективної ідентифікації і символічної помсти за минулі страждання, що знайшли конденсоване вираження в садистичному патерні поведінки. Такі люди не можуть бути водночас і жертвою, і злочинцем. Як злочинці вони не можуть жити без своєї жертви – проектованого, відчуженого від них, переслідуваного Я; як жертви – залишаються прив'язаними до своїх переслідувачів внутрішньо, а іноді, що шокує спостерігача, і зовні. Бажання принизити – це ще один прояв ненависті, інтегрованої в риси характеру, опосередковані Супер-Его [2].

Таким чином, О.Ф. Кернберг розкриває психологічні механізми агресивної поведінки, мотивація якої обумовлена агресивними афектами, які проявляються як насильство щодо себе й оточення.

Перелічимо деякі визначення агресії, наведені Р. Берон і Д. Річардсон у монографії "Агресія" (1997 р.). Агресивність – це будь-яка поведінка, що містить загрозу або завдає шкоди іншим. Для визначення дії як агресивної вона має включати в себе лише наміри або власне образу, а не просто призводити до таких наслідків. Вживання терміна "агресія" обмежено спробою нанесення іншим тілесних або фізичних ушкоджень [1]. Таким чином, наміри насильства й агресії можуть бути різними при одному і тому самому результаті.

Більшість авторів, як стверджують Р. Берон і Д. Річардсон, визнає таке розуміння агресії: це будь-яка форма поведінки, спрямована на образу чи заподіяння шкоди

іншій живій істоті, що не хоче такої поведінки стосовно себе. Агресивність розглядається авторами як модель поведінки, а не як емоція, мотив чи установка. Хоча деякі науковці переконані, що вона завжди асоціюється зі злими емоціями, мотивами на образу або пошкодження, з негативними расовими, етнічними, класовими та іншими установками [1]. Отже, мотиви насильства й агресії можуть збігатися, а можуть і відрізнятися.

Автори розглядають агресивність, з одного боку, як особистісну характеристику, а з іншого – як форму соціальної поведінки. Критерій "наміру" розглядають як обов'язковий для визначення агресії, що виключає будь-яку випадкову дію, яка супроводжується пошкодженням. Разом з тим цю дефініцію не можна використовувати для трактування дій хірургів, травматологів, стоматологів, педагогів та батьків, які карають з дисциплінарною метою. Таке визначення терміна "агресія" передбачає дії, за допомогою яких агресор навмисно завдає шкоди своїй жертві. Агресія має місце, якщо результатом дій є певні негативні наслідки. Варто зауважити, що при визначенні дії як насильницької також підкреслюється важливість наміру.

Ж.Т. Тедесчі розглядає агресію настільки широко, що вона зливається з поняттям влади [6].

Г.І. Козирев у статті "Проблема насильства в теорії, в масовій свідомості і реальному житті" порівнює природу насильства й агресивності людини. Автор робить висновок, що агресія є одним із видів насильства, а агресивність можна розглядати як схильність або готовність до насильства. Він визначає агресивність як стійку готовність (стан) особистості або соціальної групи до нападу (агресії) на інших з метою нанесення фізичної або психічної шкоди або знищення іншої людини або групи людей [3]. Сучасні дослідження підтверджують факт наявності в окремих індивідів схильності до агресивної поведінки або насильства. Але все-таки вирішальним чинником формування агресивної особистості є вплив соціального середовища, в якому відбувається соціалізація особистості, і ті життєві проблеми, з якими людина стикається. Таким чином, автор розглядає поняття "насильство" й "агресія" за типом включення одне в одне – як проблему соціалізації особистості.

#### IV. Висновки

У сучасній психології поняття "агресивність людини" має багато різноманітних значень, а саме:

- інстинкт боротьби за виживання;
- емоція, яка виникає внаслідок фрустрації;
- поведінка як відповідь на ситуацію (ситуативна);
- властивість особистості (характер, темперамент);

- дія, яка має намір образи або приниження;
- поведінка, що містить загрозу або заподіює шкоду іншим;
- поведінка, спрямована на образу чи заподіяння шкоди іншій людині, яка не бажає такого звернення;
- самостійний інстинкт (психопатична агресія);
- необхідна якість у структурі особистості;
- реакція на загрозу вітальним інтересам індивіда;
- патологічна властивість особистості – коли деструктивність і жорстокість не мають жодної іншої мети, крім отримання задоволення;
- стан особистості (готовність до нападу);
- один із видів насильства;
- схильність до насильства;
- потяг до смерті;
- акт, цільовою реакцією якого є нанесення шкоди організму;
- афект, пов'язаний з болем, що утворюється в об'єктних відносинах.

Можна зробити висновок, що поняття "агресія" і "насильство" на сьогодні використовуються для позначення різноманітних видів, форм поведінки і дій, які вчиняються навмисно (усвідомлено), з метою заподіяння шкоди (фізичної і психологічної). Існує насильство без агресії – психічне захворювання, або, наприклад, заради якоїсь вигоди.

Насильство не може розглядатися, на відміну від агресії, як інстинктивна поведінка, риса характеру, емоція, тобто на рівні індивідуальності, оскільки воно завжди має соціальний компонент. Насильство може розглядатися на особистісному рівні – як властивість особистості. Так само насильство можна розглядати як поведінку, що призводить до певного збитку. Сфера дії моральної оцінки агресії, на відміну від насильства, не поширюється на так звані позаморальні дії.

Виходячи із вищевикладеного, можна простежити зв'язок у вживанні цих понять, що простежується в їх контексті і значеннях, тобто семантичному просторі, який вони утворюють при сприйнятті різними авторами. Ці характеристики можна розді-

лити на два різні семантичні простори за змістом психологічних вживань, однак, спільними рисами для них є інстинктивні прояви (індивідні характеристики), а відмінними – соціально-особистісні аспекти (особистісно-індивідуальні характеристики).

Враховуючи психологічні характеристики, які дають автори цих понять, можна зробити висновок, що в системі індивідних властивостей особистості агресія є психологічною детермінантою насильства, в іншому прояв насильства детермінується соціально-особистісними факторами (особистісними та індивідуальними якостями, властивостями особистості).

У подальшому під час розгляду поняття насильства в психології нами будуть вивчені міжособистісні стосунки, в яких спостерігається насильство.

### Література

1. Бэрн Р. Агрессия / Р. Бэрн, Д. Ричардсон. – СПб. : Питер, 2001. – 352 с.
2. Кернберг О.Ф. Агрессия при расстройстве личности и перверсиях / О.Ф. Кернберг ; [пер. с англ. А.Ф. Ускова]. – М. : Класс, 1998. – 368 с.
3. Козырев Г.И. Проблема насилия в теории, в массовом сознании и реальной жизни / Г.И. Козырев // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. – 2000. – № 6. – С. 85–100.
4. Лоренц К. Агрессия (так называемое "зло") / К. Лоренц ; [пер. с нем. Г.Ф. Швейника]. – М. : ПРОГРЕСС : УНИВЕРС, 1998. – 257 с.
5. Минюшев Ф.И. Социальная антропология : курс лекций / Ф.И. Минюшев. – М. : Международный ун-т бизнеса и управления, 1997. – 192 с.
6. Сукиасян С.Г. Агрессия: природа человеческой агрессивности / С.Г. Сукиасян. – Ереван : Асогик, 2001. – 176 с.
7. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм ; [пер. с англ. Э.М. Телятниковой, Т.В. Панфиловой]. – Мн. : Попурри, 1999. – 624 с.
8. Freud S. Gesammelte Werke / S. Freud // Bd. 14. – P. 473–492.

---

### Печеник Г.С. Зіставлення понять агресії та насильства у психології

**Анотація.** У статті проаналізовано вживання понять "насильство" та "агресія" в психології і суміжних з нею науках.

**Ключові слова:** насильство, агресія, деструктивність, завдання шкоди, об'єкт-об'єктні відносини.

### Печеник Г.С. Сопоставление понятий агрессии и насилия в психологии

**Аннотация.** В статье проанализировано употребление понятий "насилие" и "агрессия" в психологии и смежных с ней науках.

**Ключевые слова:** насилие, агрессия, деструктивность, нанесение ущерба, объект-объектные отношения.

### Pechenik G.S. Comparison of concepts of aggression and violence in psychology

**Annotation.** In the article the use of concepts "violence" and "aggression" in psychology and adjacent with it sciences is analyzed.

**Key words:** violence, aggression, destructiveness, impairment, object-object relations.